

Витоки опозиційних настроїв Василя Стуса

Статтю присвячено осмисленню витоків опозиційних соціально-політичних настроїв відомого українського письменника, перекладача, дисидента, яскравого представника українського шістдесятництва Василя Стуса. Розглянуто особливості формування його світогляду на національно-культурному й соціально-політичному тлі 60–80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: шістдесятники, дисидентство, опозиційність, національна ідентичність, епістолярна спадщина.

Статья посвящена осмыслению истоков социально-политических настроений известного украинского писателя, переводчика, диссидента, яркого представителя украинских шестидесятников Василя Стуса. Рассмотрены особенности формирования его мировоззрения на национально-культурном и социально-политическом фоне 60–80-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: шестидесятники, дисидентство, оппозиционность, национальная идентичность, эпистолярное наследие.

The article deals with understanding the origins of oppositional socio-political moods of the famous Ukrainian writer, translator, dissident, bright representative of the Ukrainian sixties of Vasyl Stus's. The formations features of his outlook on the national-cultural and socio-political background of the 60–80-ies of XX century are considered.

Key words: sixties, dissidence, opposition, national identity, epistolary heritage.

Василь Стус увійшов у вітчизняну історію не лише як самобутній поет, але й як один з найбільш відомих представників опозиційного руху 1960 – поч. 1980-х рр. Історики й суспільствознавці в дослідженнях останніх десятиліть акцентують увагу на тих передумовах і обставинах, котрі спричинилися до перетворення Поета на Борця. Важливого значення набуває питання витоків його критичного ставлення до внутрішньої політики радянської влади, зокрема, в галузі національно-культурного життя. Тож наша мета полягає у висвітленні особливостей формування його національної свідомості на національно-культурному й соціально-політичному тлі 60–80-х рр. ХХ ст.

На думку автора, однією з найгостріших причин наростання протестних настроїв молодого В.Стуса, що відобразилися в його епістолярній спадщині, художньому доробку, стала мовна ситуація в

Українській РСР. За спогадами І.Дзюби, єдиним питанням, здатним вивести поета з рівноваги, було *мовне*. В основі такої особливої свідомо-емоційної реакції В.Стуса, як вважають фахівці, лежать дві площини: світоглядні засади й історичні умови.

Світоглядні засади, безумовно, слід шукати в атмосфері його родинного оточення. Батьки й інші члени родини в побуті спілкувалися між собою лише українською, про що неодноразово згадувала поетова сестра Марія. Мати, Їлина Яківна, попри тривале життя на Донеччині, зберегла подільську говірку, співала українських пісень. До того ж батьки не наполягали на швидкій адаптації Василя до російськомовного середовища міста Горлівки. Він добре навчався, закінчив школу із срібною медаллю. Ця відзнака допомогла без іспитів вступити на факультет української філології Сталінського педагогічного інституту. Вибір фаху дослідники теж пояснюють закладеним родиною духовним алгоритмом.

Очевидно, пошуки реалізації своїх потенцій, духовно близького середовища підштовхнуло молодого вчителя до вибору на користь сільської школи. У листі до В.Дідківського у вересні 1959 р. В.Стус так пояснював власне бажання поїхати на роботу в село: "Саме життя вигнало зі Сталіно як селяка, може, як занадто холерика, і – може – як безнадійного романтика" [8]. У селі Таужне на Кіровоградщині він зафіксував дуже суперечливі власні відчуття та спостереження: з одного боку, "мова, як і на Вінниччині, багата й співочо-яскрава", з іншого – "здесь русский дух, здесь Русью пахнет" [8]. Так образно молодий учитель висловив розчарування наступом русифікації, а особливо покірним сприйняттям її форм і гасел місцевим пересічним населенням. Отже, й на селі В.Стус не знайшов "ґрунту", а після повернення в Горлівку писав: "... не шукаю його й зараз, бо наперед знаю – даремно" [8].

Служба в армії та вчителювання в Горлівській середній школі №23 поглибили переконання у необхідності порушення перед владою мовного питання. Ще під час служби в радянській армії поетові трапилася газета "Правда" за 5 лютого 1961 р., де він знайшов статистику останнього перепису населення, котра неймовірно вразила: "12,4% українців уже вивітрилася, далі – сама цифра 37 млн – мене ввела в розпач. А які ми малі, їй-богу" [8]. Утім В.Стус зауважував у листі до товариша, що це має вести не до розпачу, а до роботи.

Зовнішні прояви вболівання за долю української мови, сфера вживання котрої все більше звужувалася, інколи набували різкого характеру. В.Стус болісно реагував на кпини, прикрі ситуації, пов'язані з публічним уживанням української мови, і врешті написав сповненого болю листа своєму "хрещеному батькові" в літературі А.Малишку: "У

нас немає майбутнього. Коріння нації тільки в селі, а хуторянським народом ми довго не проживем, пам'ятаючи про вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації. ... Як же можна миритися з тим особливим інтернаціоналізмом, який може призвести до згуби цілої духовної одиниці людства" [8]. Не менш гостро В.Стус реагував на наслідки введення в дію закону про освіту 1958 р., за яким батьки могли самі обирати мову навчання дітей у школі: "На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мову народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр – з горілкою і шароварами? Обов'язково – німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної..." [8]. Зі зрозумілих причин відповіді він не отримав. А 16 лютого 1963 р. В.Стус знову написав: "Шановний Андрію Самійловичу! Зо два місяці тому я надіслав Вам листа, в якому, виливши весь свій біль з приводу багатьох жорстоких "чому", я прохав Вас зарадити чим-небудь. Ваше мовчання стало мені за сувору відповідь. Пробачте" [8].

Дослідники стверджують, що на кінець 1962 р. завершилося формування першого етапу творчості. Свої пошуки творчого кредо, світоглядних принципів і переконань поет назвав "щедрим белькотанням душі". Наділений від природи гострим поетичним чуттям, 24-річний юнак виявляв неабияку громадянську зрілість, мислячи глибоко й нетипово для пересічного радянського громадянина. Роздуми про історію і перспективи української мови спонукали В.Стуса до написання публіцистично-філософських есе. Так, у дослідженні "Дещо з думок наших попередників про національне питання в Україні та про її сьогоденне буття" автор писав: "За переписом населення 1959 року бачимо 4,5 млн українців, які відмовилися від материнської мови на користь російської, бачимо, що тут уже йдеться не просто про проблеми, а щось фатальніше, про життя і смерть української нації. ... Сільське українське населення, колгоспники фактично не мають доступу до міста, не можуть вливатися в міське населення і виносити за межі села українську мову. ... Міське населення в українських містах рекрутується в основному за рахунок найжджких росіян" [7]. Він з сумом констатував, що селяни продовжують "немудрацьке діло Хоми Гудзя", тобто "живуть на гною, довбаються на гною, їдять на гною і вмирають на гною", аби угноїти собою землю для тих, хто їх вище гною ніколи й не ставив у своїх "генеральних перспективних планах розвитку народного господарства" [7].

Про ці ж невирішені мовно-культурні й морально-етичні проблеми в 1979 р. В.Стус написав у листі до першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста після свого першого арешту: "Внаслідок багатьох причин

соціально-політичного й культурного характеру національна приналежність українця стає мало не предметом його сорому. Це калічить людину, травмує її морально. Все її рідне минуле стає непотрібним тягарем, більше того, гріхом і мало не тавром. ... Населення самостійної Української радянської держави саме відмовляється від своєї мови" [8].

На захист переслідуваного поета й дисидента виступив Нобелівський лауреат Г.Белль. На запитання кореспондента радіо "Свобода" у 1985 р. він так пояснив причини цькування В.Стуса: "Його так званий злочин полягає у тому, що він пише свої поезії по-українськи, а це інтерпретують як антирадянську діяльність" [5].

З-під пера поета виходили в цей період також матеріали іншого характеру. Зокрема, упорядники багатотомного видання його літературної спадщини виявили в Галузевому архіві Служби безпеки України документ під назвою "Пам'ятка для українського борця за волю". У ньому йдеться про морально-етичні засади і форми боротьби в умовах переслідування органів влади. Автор закликає не втрачати тверде переконання, що "правда за тобою", усвідомлювати, що Україна перебуває в колоніальному ярмі, вчитися переховувати заборонену літературу, радить, як поводитися при арештах, підбирати нових людей тощо. Очевидно, Василь Стус гостро відчув межу, за котрою література вже не могла бути єдиним засобом боротьби за близькі йому ідеали.

Таким настроєм сприяла загальна атмосфера в республіці, викликана суперечливим характером хрущовської "відлиги" в усіх сферах життя суспільства. Зокрема, за оцінкою Ю.Данилюка і О.Бажа-на [3], політика в галузі культурно-духовного життя відзначалася грубістю й безцеремонністю. Вище політичне керівництво прагнуло розколоти інтелігенцію, перетворити її на слухняний інструмент власної політики.

Творча інтелігенція великі надії покладала на рішення XX з'їзду КПРС, одна з резолюцій якого підкреслювала необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві. Знову було порушено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Проведена у 1963 р. у Києві республіканська конференція з питань культури української мови розглядала серед інших і питання загального стану української мови у суспільстві, засуджувала теорію двомовності націй, пропонувала шляхи усунення штучних перешкод для її розвитку. Під тиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови.

Однак закріпити так звану другу українізацію не вдалося. З другої половини 1960-х рр. наступ русифікації посилювався, зростав і урізноманітнювався арсенал її засобів. Союзне керівництво заохочувало міграцію населення, що різко збільшило частку етнічних росіян у республіці до 21–22%. Інтенсивно використовувалася школа: навіть у столиці України лише 22 тисячі учнів навчалися в українських школах, тоді як у російськомовних – 61 тисяча. У 1978 р. вийшла постанова ЦК КПРС "О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в союзных республиках". Наступна наукова конференція у Ташкенті 1979 р. рекомендувала розпочинати вивчення російської мови в дошкільних начальних закладах з 5 років та низку інших заходів щодо шкільної та вищої освіти.

У 1983 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "О дальнейших мерах по изучению русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик", котра стала сигналом до дій української державно-партійної влади і заходів Міністерства освіти республіки. Передбачалося з 1984 р. розширити мережу шкіл і дитячих садків з російською мовою навчання, підготовку вчителів і науковців-русистів, збільшення зарплатні на 16% вчителям російської мови та літератури, істотно збільшувалися тиражі навчально-методичної і художньої літератури російською мовою.

Офіційна національно-мовна політика, спрямована на приниження соціальної ролі національної мови корінного й найчисельнішого населення республіки – українців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. На кінець 1980-х рр. склалася ситуація, коли в канадському місті Едмонтон було більше українських шкіл, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Харкові разом узятих. У Криму проживало 700 тис. українців, але жодної української школи не було відкрито. Процес русифікації відбувався також через видання друкованої продукції, засоби інформації, театр, кінематограф, систему охорони пам'яток, перейменування міст і сіл, вулиць, підприємств тощо.

Об'єктивні умови становища культури й освіти, мовного середовища, загалом історичні умови становища України спонукали кращих представників української інтелігенції, серед яких був і В.Стус, до опору системі. Його опозиційні настрої найяскравіше виявлялися в поезії. Збірку "Зимові дерева", надруковану в 1970 р. за кордоном, та інші можна кваліфікувати як реакцію на суспільно-політичні деформації радянської дійсності. У 1972 р. відбувся перший арешт і ув'язнення поета, а в 1980-і рр. – другий. Причому вирок відзначався особливою жорстокістю – 10 років позбавлення волі і 5 років заслання.

Присуджене покарання В.Стус відбував у селищі Кучино Пермської області в таборі Перм-36, де й помер у карцері в 1986 р. Товариство "Меморіал" Російської Федерації ініціювало створення Місця пам'яті на території табору, зокрема, відновлено табірний барак, у якому перебував ув'язнений, з частиною експозиції, присвяченої поету. Автор статті, беручи участь у Міжнародній конференції з проблем вивчення тоталітаризму (м.Вроцлав, Польща), познайомилася з директором музею в Кучино Тетяною Куршиною, яка розповіла про діяльність музею впродовж 11 років. Василь Стус, без перебільшення, став символом своєї епохи.

Література

1. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко / В. К. Баран // Україна крізь віки : у 15 т. – К. : Вид. дім Альтернативи, 1999. Т. 13. – 1999. – 302 с.
2. Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Бойко. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.
3. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
5. Кіпіані В. Стус і Нобель. Містифікація міфу [Електронний ресурс] / В. Кіпіані // Українська правда. – 2006. – 22 липня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/07/22/3133311/>. – Назва з екрана.
6. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль ; авторизований переклад з англ. П. Грицака. – К. : Критика, 2009. – 198 с.
7. Стус В. Дещо з думок наших попередників про національне питання в Україні та про її сьогоденне буття [Електронний ресурс] / В. Стус. – Режим доступу: <http://www.madslinger.com/stus/publitsystyka/>. – Назва з екрана.
8. Стус В. Листи до друзів та знайомих [Електронний ресурс] / В. Стус. – Режим доступу: <http://www.madslinger.com/stus/lysty-do-druziv/>. – Назва з екрана.
9. Україна: друга половина XX століття. Нариси історії / ред. кол. П. П. Панченко, М. Р. Плющ, В. М. Литвин та ін. – К. : Либідь, 1997. – 348 с.
10. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. ; редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.